

Επιστημολογία και οι σχέσεις της με την ψυχολογία

«Οι επιστήμονες τείνουν να καταλάβουν για την επιστήμη λιγότερα από ένα ψάρι για την υδροδυναμική» (Lakatos, 1978, σελ. 62).

«Ο δρόμος που οδηγεί στην επιστήμη δεν είναι πλατιά λεωφόρος και πιθανότητες να φτάσουν στις φωτεινές κορυφές της έχουν μόνο εκείνοι που δεν φοβούνται να σκαρφαλώσουν στα απόκρημνα μονοπάτια της» (Marx, 2002, σελ. 29).

1.1 Τι είναι η επιστημολογία;

Ο όρος «επιστημολογία», όπως υποδηλώνει η ίδια η ετυμολογία του, αναφέρεται στον λόγο περί γνώσης. Η λέξη *ἐπίσταμαι* σημαίνει «γνωρίζω καλά» («πολλά δ' ἐπίστατο ἔργα», Ομ. *Ιλ.* 23.705), όπως επίσης «εἶμαι βέβαιος», «έχω πεποίθηση» («ἐπίστασθαι μὲν γὰρ ὡς βουκόλου τοῦ Ἀστυάγεος εἴη παῖς», Ηρόδ. 1.122.2, βλέπε: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2012). Η επιστημολογία μπορεί να οριστεί ως η θεωρία για τη γνώση και τους τρόπους απόκτησής της.

Η επιστημολογία έχει τις καταβολές της στη φιλοσοφική αναζήτηση που αφορά την προέλευση και τη θεμελίωση της γνώσης. Το ζήτημα της γνώσης αποτέλεσε ένα από τα κομβικά σημεία του φιλοσοφικού αναστοχασμού κατά την περίοδο της αρχαιότητας. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία εμφανίστηκε σε εμβρυακή μορφή η αντιπα-

ράθεση μεταξύ εμπειρισμού και ορθολογισμού που εκφράστηκε στη διαμάχη του Πλάτωνα με τους σοφιστές.

Ο Πρωταγόρας υιοθετούσε την αρχή ότι «το μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος» [«πάντων χρημάτων μέτρον εἶναι ἄνθρωπον» (Πλάτων, *Κρατύλος*, 385e, βλέπε: Diels & Kranz, 2007, απόσπ. 13)]. Η εν λόγω θέση αφενός μεν αναδεικνύει τον ενεργό χαρακτήρα του ανθρώπινου υποκειμένου, αφετέρου δε ανοίγει τον δρόμο για την έλευση του σχετικισμού, διότι θέτει ως κριτήριο το πώς φαίνονται τα πράγματα στον καθένα χωριστά. Η αισθησιοκρατική προσέγγιση της γνώσης ιστορικά συνδέθηκε με τον σχετικισμό.

Ο Πλάτωνας άσκησε κριτική στον σχετικισμό, όπως επίσης στην οργανικά συνδεδεμένη με αυτόν αισθησιοκρατία. Στον *Θεαίτητο* ο Πλάτων εξέτασε με κριτικό τρόπο την αισθησιοκρατική θεωρία της γνώσης. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα των «ρέοντων» (Πλάτων, 2002β), δηλαδή των υποστηρικτών του σχετικισμού, είναι ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο εξαιτίας της καθολικής κίνησης που τον χαρακτηρίζει. Όμως, αν γίνει αποδεκτή η αντίληψη περί του διαρκούς αισθητηριακού γίγνεσθαι, τότε δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ των ονείρων και των αισθητηριακών εντυπώσεων, όταν ο οργανισμός βρίσκεται σε εγρήγορση (Πλάτων, 1980, *Θεαίτητος*, 158b-d). Η ακραία σχετικοκρατική προσέγγιση οδηγεί στην κατάρρευση της διαφοράς μεταξύ φαντασιώσεων και της ίδιας της πραγματικότητας.

Στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα ενυπάρχει η διαφοροποίηση μεταξύ «επιστήμης», που αντιστοιχεί στην τέλεια γνώση του κόσμου των ιδεών, και «δόξας», η οποία αναφέρεται στα αισθητά πράγματα και έχει ασταθή και μεταβλητό χαρακτήρα (Πλάτων, 2002α, *Πολιτεία*, 477d-478b). Η μετάβαση από την ψευδή δόξα των αισθήσεων στην πραγματική, αληθινή γνώση μέσω του νου αποτελεί κομβικό διακύβευμα της πλατωνικής επιστημολογίας. Στον Πλάτωνα αληθινή γνώση είναι η γνώση των αιώνιων, αμετάβλητων οντοτήτων.

Η θεωρία της γνώσης του Αριστοτέλη παρουσιάστηκε σε μια σειρά πραγματειών που πήραν τον τίτλο *Όργανον*. Τα *Αναλυτικά ύστερα* είναι μια από αυτές τις πραγματείες που έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της αριστοτελικής φιλοσοφίας της επιστήμης. Στον Αριστοτέλη η επιστήμη δεν αποτελεί απλή παρατήρηση, αλλά γνώση των αιτιών των πραγμάτων. Το ερώτημα γιατί έχει κομβικό χαρακτήρα για την ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης. Η επιστήμη απορρίπτει το τυχαίο και το συμπτωματικό, επιχειρεί να εντοπίσει το «ουσιώδες» και να φτάσει στις θεμελιώδεις αλήθειες, στις πρώτες αιτίες των πραγμάτων. Η αποδεικτική σαφήνεια κάνει τον επιστημονικό τρόπο σκέψης να διαφέρει από τις πεποιθήσεις και δοξασίες. Με άλλα λόγια, η επιστήμη ορίζεται στη βάση της σαφήνειας των αρχών της και της σύλληψης των πρώτων αιτιών των πραγμάτων (Laudan, 1983).

Κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο παρατηρήθηκε αποστροφή από τα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα της κλασικής αρχαιότητας και διαδόθηκε το ρεύμα του σκεπτικισμού. Ο Πύρρων (περ. 350-270 π.Χ.), ο Αινησίδημος (1ος αιώνας π.Χ.) και ο Σέξτος Εμπειρικός (2ος αιώνας μ.Χ.) ήταν βασικοί εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος. Οι σκεπτικοί άσκησαν κριτική στις κατηγορηματικές και απόλυτες κρίσεις των κυρίαρχων

φιλοσοφικών ρευμάτων και υποστήριξαν την *ισοσθένεια* των λόγων, δηλαδή την ύπαρξη αλληλοσυγκρουόμενων απόψεων σχετικά με τη φύση των πραγμάτων και τη μεταξύ τους ισορροπία ως προς την αξιοπιστία τους. Έτσι, για κάθε λόγο υπάρχει αντίλογος και καμιά από τις αντίθετες κρίσεις δεν είναι ορθή. Η κριτική στον «δογματισμό» των κυρίαρχων φιλοσοφικών ρευμάτων έγινε εισάγοντας την *αβεβαιότητα* στην αναζήτηση της αλήθειας και καταφεύγοντας στον αγνωστικισμό.

Το ζήτημα της προέλευσης και του χαρακτήρα που έχει η γνώση αποτελούσε ένα από τα κομβικά διακυβεύματα του φιλοσοφικού στοχασμού κατά την περίοδο της νεωτερικότητας. Οι καταβολές της σύγχρονης επιστημολογίας μπορούν να εντοπιστούν στην αντιπαράθεση εμπειρισμού και ορθολογισμού. Το *Novum Organum* του Francis Bacon (1561-1626) ήταν το αφετηριακό σημείο της νεωτερικής επιστήμης. Στο πλαίσιο της κριτικής του σχολαστικισμού ο Francis Bacon υποστήριξε ότι βασική πηγή της επιστημονικής γνώσης είναι η πολύμορφη εμπειρία και, πρώτα απ' όλα, η εμπειρία που εδράζεται στο πείραμα. Ο Francis Bacon έδωσε μια γλαφυρή μεταφορά της αντιπαράθεσης εμπειρισμού και ορθολογισμού. «Οι εμπειριστές, όπως τα μυρμήγκια, απλώς συσσωρεύουν και χρησιμοποιούν. Οι ορθολογιστές, όπως οι αράχνες, δημιουργούν ιστούς από τον εαυτό τους. Ο δρόμος της μέλισσας βρίσκεται μεταξύ τους: αυτή συλλέγει υλικό από τα λουλούδια του κήπου και του αγρού. Όμως, διαθέτει την ικανότητα μετατροπής και αφομοίωσής του» (Bacon, 2000, *The New Organon*, Βιβλίο1, ΧCV). Παρά τη σαφή έμφαση που υπάρχει στο έργο του Francis Bacon στην εμπειρική μέθοδο (τον δρόμο των μυρμηγκιών), ο ίδιος φαίνεται να προκρίνει τον δρόμο της μέλισσας, που αναδεικνύει την ανάγκη συνδυασμού εμπειρικής και ορθολογικής μεθόδου.

Ο John Locke (1632-1704) διατύπωσε στην κλασική μορφή του το φιλοσοφικό πρόγραμμα του εμπειρισμού, που στη συνέχεια κυριάρχησε στην αγγλοσαξονική παράδοση της επιστημολογίας (Locke, 1979). Το έργο του John Stuart Mill (1806-1873), και ιδιαίτερη η αντίληψή του ότι η επαγωγή αποτελεί τη σημαντικότερη μέθοδο όλων των επιστημών, συμπεριλαμβανομένων και των μαθηματικών, αποτελεί σημαντική στιγμή για τη διαμόρφωση της βρετανικής εμπειρικής επιστημολογίας (Mill, 1882). Το ζήτημα της επαγωγικής λογικής και της σχέσης της με την παραγωγή αναδείχθηκε σε ένα από κομβικά ζητήματα των αντιπαράθεσεων στο πεδίο της σύγχρονης επιστημολογίας.

Σε αντιδιαστολή με τον εμπειρισμό διαμορφώθηκε ο ορθολογισμός. Οι εκπρόσωποι του ορθολογισμού υποστηρίζουν ότι η γνώση είναι προϊόν της νόησης, του ορθού λόγου (*ratio*). Έμφαση δίνεται στη σχετική αυτονομία και τον «ενεργό» χαρακτήρα του νου σε σχέση με τα αισθητηριακά δεδομένα. Οι Rene Descartes (1596-1650), Baruch Spinoza (1632-1677) και Gottfried Wilhelm Leibnitz (1646-1716) αποτελούν εμβληματικές μορφές του κλασικού ορθολογισμού. Η περίφημη ρήση του Descartes «σκέφτομαι άρα υπάρχω» (*cogito ergo sum*) αποτυπώνει την έμφαση στην *αυτονομία της νόησης* που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ορθολογικής επιστημολογίας. Οι ορθολογιστές υποστήριξαν ότι *οι κανόνες της λογικής* (η αρχή της ταυτότητας, η αρχή της αντίθεσης, η αρχή του αποχρώντος λόγου) και τα αξιώματα της γεωμετρίας *δεν απορρέουν άμεσα από την αισθητηριακή εμπειρία*.

Η αντιπαράθεση εμπειρισμού και ορθολογισμού εμφανίστηκε σε μια γνωσιακή συ-

γκυρία κατά την οποία ενυπήρχαν αντιφατικές τάσεις στο πεδίο της επιστήμης. Αφενός μεν οι επιμέρους επιστήμες βρίσκονταν στο στάδιο της συλλογής, ταξινόμησης, ανάλυσης του εμπειρικού υλικού. Αφετέρου δε προωθήθηκε η διάνοια, η αναλυτική σκέψη και αναδείχθηκε η σχετική αυτονομία της νόησης σε σχέση με τα αισθητηριακά δεδομένα. Αυτή η τάση εκφράστηκε, στην τυπική μορφή της, με την ανάπτυξη των μαθηματικών.

Το καντιανό εγχείρημα της *Κριτικής του καθαρού λόγου* ανέδειξε τους περιορισμούς εμπειρισμού και ορθολογισμού και έθεσε τα θεμέλια για τη μετάβαση της συζήτησης περί γνώσης σε ένα ριζικά νέο επίπεδο. Ο Immanuel Kant (1724-1804) εισήγαγε τη *θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στα πράγματα καθαυτά και τα φαινόμενα*. Στο πλαίσιο της «κοπερνίκειας επανάστασης» (ή «κοπερνίκειας στροφής»), ο Kant επιχείρησε να διερευνήσει τις προϋποθέσεις για την ίδια τη δυνατότητα της εμπειρίας. Σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γνώση προσαρμόζεται στα πράγματα, ο Kant (1976, σελ. 45) διακήρυξε ότι «...τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τη γνώση μας». Υποστήριξε ότι οι έννοιες δεν προκύπτουν άμεσα από την εμπειρία, αλλά παράγονται από τον νου *a priori*. Ο Kant (1976) πρότεινε τη διαφοροποίηση των κρίσεων/προτάσεων σε αναλυτικές/συνθετικές και σε *a priori* / *a posteriori*. Οι αναλυτικές προτάσεις είναι ταυτολογικές (για παράδειγμα, «ο εργένης είναι ένας άγαμος άντρας»). Οι *a posteriori* συνθετικές προτάσεις στηρίζονται στην εμπειρική γνώση των επιμέρους επιστημών. Ταυτόχρονα, ο Kant υποστήριξε ότι είναι δυνατόν να διακριθούν οι *a priori* συνθετικές προτάσεις, όπως για παράδειγμα οι προτάσεις της αριθμητικής (π.χ. η πράξη $3 + 5 = 8$). Η ισχύς των *a priori* συνθετικών προτάσεων είναι καθολική και αναγκαία. Επικαλούμενος την ύπαρξη των *a priori* συνθετικών προτάσεων ο Kant επιχείρησε να θεμελιώσει τα μαθηματικά και τη φυσική.

Όμως, παρά την προσπάθεια του Kant να παρουσιάσει τη γνώση ως προϊόν σύνθεσης της διάνοιας και της αισθητηριακής εμπειρίας, στο έργο του οι λογικές κατηγορίες παραμένουν κενές και αποσπασμένες από τα αισθητηριακά δεδομένα, ενώ τα τελευταία από τα πράγματα καθαυτά. Η απόπειρα της διάνοιας να επεκταθεί εκτός του πεδίου των φαινομένων και να συλλάβει τα πράγματα καθαυτά οδηγεί στην εμφάνιση αντινομιών και παραλογισμών (Kant, 2006). Οι εν λόγω αντινομίες δεν οφείλονται σε ανεπάρκεια των ανθρώπινων γνωστικών ικανοτήτων, αλλά σε μια αδυναμία της διάνοιας να υπερβεί τα όριά της και να κλιμακώσει την αναζήτηση της πραγματικής γνώσης.

Στη βάση της επανεκτίμησης της καντιανής φιλοσοφίας ο Johann Gottlieb Fichte επιχείρησε να θεμελιώσει μια θεωρία περί επιστημονικής γνώσης (*Wissenschaftslehre*). Η γνώση δεν παρουσιάζεται ως προϊόν εμπειρικής, παθητικής, ενατένισης μιας προϋπάρχουσας πραγματικότητας, αλλά δημιουργικής δραστηριότητας του υποκειμένου. Η έμφαση στη συμβολή του πρακτικού λόγου στη συγκρότηση της επιστημονικής γνώσης αποτελεί ένα ακόμα θεμελιώδες γνώριμα αυτού του εγχειρήματος το οποίο εδράζεται στην υιοθέτηση ενός συνθετικού τύπου σκέψης.

Ευρύτερα, στο πλαίσιο της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας διαμορφώθηκε ο *διαλεκτικός τρόπος σκέψης* ο οποίος εστιάζεται στον *αντιφατικό* χαρακτήρα της γνωσια-

κής διαδικασίας. Ο Hegel επιχείρησε την υπέρβαση των διχοτομιών υποκειμένου και αντικειμένου, εμπειρικού και ορθολογικού, αληθούς και ψευδούς γνώσης που διαπερνούσαν τη φιλοσοφική γνωσιολογία, αναδεικνύοντας την ιστορικότητα της γνωσιακής διαδικασίας και της ίδιας της αλήθειας. Στη *Φαινομενολογία του πνεύματος* του Hegel (1993) διερευνάται η «*Οδύσσεια της συνείδησης*» στην κίνησή της από την αισθητηριακή βεβαιότητα προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός συστήματος επιστημονικής γνώσης. Η αλήθεια δεν εξετάζεται ως έτοιμο αποτέλεσμα, αλλά ως μια γνωσιακή διαδικασία που διανύει συγκεκριμένες βαθμίδες και κλιμακώνεται στην ιστορική πορεία της. Κατ' αυτό τον τρόπο, δόθηκε έμφαση στο γίνεσθαι του επιστημονικού νοείν στο πλαίσιο της φυλογένεσης και οντογένεσης της γνώσης (Πατέλης, 2009β). Παρά την απόπειρα του Hegel να ξεπεράσει την καντιανή ρήξη μεταξύ μορφής και περιεχομένου της σκέψης, αυτή αναπαράγεται σε μια νέα μορφή: «*το πραγματικό περιεχόμενο ανάγεται στη μορφή της νόησης, το πράγμα καθαυτό στις λογικές κατηγορίες*. Η διαφορά του εμπράγματου περιεχομένου από τη μορφή της νόησης, του πράγματος καθαυτού από τις λογικές κατηγορίες, εντοπίζεται μεν, αλλά εντοπίζεται και ερμηνεύεται απλώς ως φαινομενικότητα ... Η νόηση αναπαρίσταται ως κάποια εξ υπαρχής δεδομένη, άμεσα παρούσα, αντικειμενική, αυτοκινούμενη και αυτοδιαφοροποιούμενη υπόσταση, συνειδητοποιούσα εαυτόν» (Βαζιούλιν, 1971, σελ. 126).

Η χεγκελιανή φιλοσοφική θεωρία, ως κομβικό μεταίχμιο του ιστορικού γίνεσθαι της επιστήμης, στηρίχθηκε στον φιλοσοφικό αναστοχασμό του συνόλου των επιστημών που διαμορφώθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα και *εξέφρασε την ανάγκη μετάβασης από το αναλυτικό στο συνθετικό στάδιο ανάπτυξης αυτής της διαδικασίας*.

Στα τέλη του 19ου αιώνα στη Γερμανία εμφανίστηκε η κριτική της χεγκελιανής διαλεκτικής από τους εκπροσώπους της αναδυόμενης «φιλοσοφίας της ζωής» [Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900), Arthur Schopenhauer (1788-1860)] και το κίνημα «πίσω στον Καντ» που συγκροτήθηκε από τους εκπροσώπους της νεοκαντιανής φιλοσοφίας. Η έμφαση στη γνωσιολογική προβληματική στο πλαίσιο της νεοκαντιανής κατεύθυνσης συνοδεύτηκε από τη σταδιακή εγκατάλειψη της καντιανής παραδοχής περί «πραγμάτων καθαυτών». Στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής αναλυτικής φιλοσοφίας η επίλυση των παραδοσιακών γνωσιολογικών προβλημάτων επιχειρήθηκε μέσω της τυπικής λογικής (Cassin, 2004).

Στη βάση της εν λόγω παράδοσης ενυπάρχει η θεμελιώδης διάκριση μεταξύ *οντολογίας* και *γνωσιολογίας*. Ο όρος «οντολογία» παραπέμπει στη φιλοσοφική μελέτη του Είναι, ενώ ο όρος «γνωσιολογία» αναφέρεται στη φιλοσοφική θεωρία της γνώσης. Υπό το πρίσμα της καντιανής και νεοκαντιανής φιλοσοφίας ασκήθηκε έντονη κριτική στην οντολογία η οποία θεωρήθηκε μεταφυσική που θα πρέπει να εγκαταλειφθεί. Από την καντιανή «Κριτική του Λόγου» έγινε η μετάβαση στη «γνωσιολογία» (Erkenntnislehre) και στη «γνωσιοθεωρία» (Erkenntnistheorie). Ο ρόλος της «γνωσιοθεωρίας» εστιάστηκε στη «...θεμελίωση της αντικειμενικότητας των γνωσιακών ισχυρισμών που εκφέρουν οι διάφοροι εμπειρικοί κλάδοι» (Rorty, 2001, σελ. 183). Στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής και γαλλικής παράδοσης διαμορφώθηκε το ρεύμα του θετικισμού, οι εκπρόσωποι του οποίου έθεσαν υπό αμφισβήτηση τη μεταφυσική φιλοσοφία.

Ο όρος «επιστημολογία» είναι σχετικά πρόσφατος. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1856 από τον σκωτσέζο φιλόσοφο James Ferrier (1808-1864) (Cassin, 2004). Παραπέμπει σε μια μορφή γνώσης σχετικά με την ίδια τη γνώση. Η διάδοση της έννοιας της επιστημολογίας ξεκίνησε στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο όρος «επιστημολογία» αντιστοιχεί στον γερμανικό όρο Erkenntnistheorie (όπως επίσης Erkenntnislehre, «θεωρία της γνώσης») και στον γαλλικό όρο philosophie des sciences («φιλοσοφία των επιστημών»). Η επιστημολογία εμφανίστηκε ως η θεωρία της γνώσης που εδράζεται στην κριτική μελέτη των επιστημών, κυρίως με την έννοια της κριτικής που εισήγαγε στο έργο του ο Kant (Cassin, 2004).

Συνήθως, η επιστημολογία ορίζεται ως ο κλάδος που μελετά τη γνώση. Με το αυστηρό νόημα του όρου η επιστημολογία αποτελεί μέρος της γνωσιολογίας που εστιάζεται σε φιλοσοφικά προβλήματα τα οποία προκύπτουν εντός της επιστήμης (Ρουσόπουλος, 2011). Με το ευρύτερο νόημα του όρου η επιστημολογία ταυτίζεται με τη γνωσιολογία. Ο όρος «επιστημολογία» αναφέρεται στη σύνδεση της γνωσιολογίας με ένα συγκεκριμένο πεδίο ή κλάδο των επιστημών (για παράδειγμα, επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών).

Στο πεδίο της επιστημολογίας με το ευρύτερο νόημα του όρου, τίθενται τα παρακάτω ερωτήματα: Είναι δυνατόν να κατακτήσουμε τη γνώση; Ποια είναι η προέλευση, η πηγή της γνώσης; Ποιο είναι το αντικείμενο της γνώσης; (Moser, 2002· Ρουσόπουλος, 2008). Στο πλαίσιο της επιστημολογίας με το στενότερο νόημα του όρου, εγείρονται τα παρακάτω ερωτήματα: Ποια είναι τα κριτήρια της επιστημονικής γνώσης; Πώς γίνεται η επαλήθευση της επιστημονικής γνώσης; Πώς συγκροτούνται οι επιμέρους επιστημονικοί κλάδοι; Πώς πραγματοποιείται η αλλαγή της επιστημονικής γνώσης; Έτσι, στο πλαίσιο της επιστημολογίας εξετάζονται ζητήματα που αφορούν τον χαρακτήρα, την προέλευση, τα όρια, τη διαδικασία επαλήθευσης και την αλλαγή (τον μετασχηματισμό) της γνώσης.³

Όλα τα προαναφερόμενα επιμέρους ερωτήματα συνδέονται με το κομβικό ερώτημα που αφορά τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου και αποτελεί τη δεύτερη διάσταση του βασικού ερωτήματος της φιλοσοφίας. Το βασικό ερώτημα της φιλοσοφίας αφορά τη σχέση Είναι και συνείδησης. Η πρώτη διάσταση του ερωτήματος αφορά τον προσδιορισμό της οντολογικής προέλευσης του Είναι και της συνείδησης. Με άλλα λόγια, τίθεται το ερώτημα σχετικά με το αν η συνείδηση είναι προϊόν του Είναι ή αντιθέτως αποτελεί την αιτία της δημιουργίας του. Ο υλισμός και ο ιδεαλισμός αποτελούν δύο διαφορετικές στρατηγικές επίλυσης του βασικού ερωτήματος της φιλοσοφίας. Σε αντιδιαστολή με τον υλισμό που αποδέχεται την αυθυπαρξία του υλικού κόσμου, ο ιδεαλισμός θέτει σε πρώτο πλάνο την προτεραιότητα κάποιας πνευματικής αρχής (κόσμος των ιδεών, απόλυτη ιδέα, ανθρωπική αρχή, κ.ά.).

Η δεύτερη πλευρά του ερωτήματος αφορά τη δυνατότητα του υποκειμένου να απει-

3. Η ίδια η κατανόηση όσον αφορά τη συσχέτιση μεταξύ αυτών των ερωτημάτων, το πρόταγμα ή η υποτίμηση κάποιου (ή κάποιων) από αυτά υποδηλώνει τον χαρακτήρα και τον προσανατολισμό των επιστημολογικών προσεγγίσεων.

κονίζει το αντικείμενο. Ιστορικά αναπτύχθηκαν ποικίλες στρατηγικές απάντησης του κλασικού ερωτήματος της γνωσιολογίας που αποτελεί τη δεύτερη διάσταση του βασικού ερωτήματος της φιλοσοφίας (αγνωστικισμός, σκεπτικισμός, ρεαλισμός, κ.ά.).

Το κλασικό ερώτημα της γνωσιολογίας εξειδικεύεται σε ένα ευρύτερο φάσμα ερωτημάτων που εγείρονται στο πεδίο της επιστημολογίας:

- Ποιο είναι το *αντικείμενο* της γνωσιακής διαδικασίας;
- Ποιο είναι το *υποκείμενο* της γνωσιακής διαδικασίας;
- Ποια είναι τα *ερωτήματα* (*προβλήματα, γρίφοι, απορίες, κ.ά.*) στα οποία επιχειρείται να δοθεί απάντηση και το *θεωρητικό* πλαίσιο της προσέγγισής τους;
- Ποια είναι η *μέθοδος/μεθοδολογία* στη βάση της οποίας επιχειρείται η παραγωγή της γνώσης;
- Ποια είναι τα *επιστημονικά ιδεώδη* και οι *κανόνες* ορθολογικότητας;
- Ποια είναι η *κοινωνική αναφορικότητα* (*social relevance*) της παραγόμενης γνώσης;

Είναι δυνατόν να διακριθούν τουλάχιστον τρεις παραδόσεις που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σύγχρονης επιστημολογίας (Κουζέλης, 1997). Η αγγλοσαξονική παράδοση εστιάζεται στη θεωρία της γνώσης. Υπό την επίδραση κυρίως της αναλυτικής φιλοσοφικής παράδοσης και του λογικού θετικισμού στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής παράδοσης, κομβική σημασία απέκτησε το ζήτημα οριοθέτησης της επιστήμης και επαλήθευσης της γνώσης. Οι ιδέες του Bertrand Russell (1872-1970), ο λογικός θετικισμός του «κύκλου της Βιέννης» και το έργο του Ludwig Wittgenstein (1889-1951) έδωσαν ώθηση στη διαμόρφωση της αγγλοσαξονικής αναλυτικής παράδοσης, η οποία εστιάστηκε κυρίως στον ρόλο που έχει η γλώσσα στο πλαίσιο της λογικής ανάλυσης της επιστήμης.

Στη γαλλική φιλοσοφική παράδοση η επιστημολογία προσδιορίζεται κυρίως ως φιλοσοφία των επιστημών. Αφετηριακό σημείο της εν λόγω παράδοσης είναι η «θετική φιλοσοφία» του Auguste Comte (1798-1857), που εμφανίστηκε ως «φιλοσοφία των επιστημών». Εμβληματική μορφή της γαλλικής παράδοσης στη φιλοσοφία της επιστήμης είναι ο Gaston Bachelard (1884-1962) ο οποίος εστιάστηκε στη μελέτη της φιλοσοφίας των φυσικών επιστημών. Μια από τις συμβολές του συνδέεται με την ανάδειξη της διαφοράς μεταξύ επιστημολογίας και ιστορίας της επιστήμης. Όμως, αξίζει να τονίσουμε ότι ο Bachelard έστρεψε την προσοχή του στην εξέταση κομβικών επιστημολογικών προβλημάτων από την ιστορία της επιστήμης, πριν συντελεστεί η ιστορικιστική στροφή (Thomas Kuhn, Imre Lakatos, κ.ά.) στην αγγλοσαξονική παράδοση.

Σε αντιδιαστολή με την κυρίαρχη αγγλοσαξονική επιστημολογική παράδοση που εστιάζεται στη *λογική ανάλυση της επιστημονικής γλώσσας*, ο Bachelard (2000) ανέδειξε τις *δυναμικές διαδικασίες δημιουργίας, αναθεώρησης και απόρριψης των θεωριών*. Επιπλέον, ο Bachelard (2000) έθεσε υπό αμφισβήτηση όχι μόνο την ερμηνεία της επιστημονικής προόδου ως συνεχούς διαδικασίας συσσώρευσης αληθούς γνώσης, αλλά επίσης τον αφελή επαγωγισμό και τον διαχωρισμό θεωρίας και παρατήρησης που χαρακτηρίζουν τον θετικισμό. Η εισαγωγή της έννοιας της *επιστημολογικής ρήξης* και η ανά-

δειξη της *ασυνέχειας* στην ιστορία της επιστήμης, καθώς και της ρήξης μεταξύ καθημερινού, κοινού νου και επιστημονικής γνώσης αποτελούν κεντρικά χαρακτηριστικά της προσέγγισής του. Η έννοια της επιστημολογικής ρήξης απέκτησε ιδιαίτερη διάδοση μέσω του έργου του Louis Althusser (1918-1990) ο οποίος την οδήγησε σε μια απλουστευτική, διχαστική αντιπαράθεση/σχίσμα διαφορετικών σταδίων επιστημονικής ανάπτυξης. *Η απολυτοποίηση της ασυνέχειας, των ρήξεων και των χασμάτων υπομονεύει την κατανόηση της ιστορικότητας της γνώσης και ανοίγει τον δρόμο για την έλευση των μεταδομιστικών και μετανεωτερικών προσεγγίσεων.*

Σύμφωνα με τον Bachelard, η επιστημονική πρόοδος δεν αποτελεί γραμμική αλλά δυναμική διαδικασία που πραγματώνεται με αντιφατικό τρόπο και συναντά σημαντικά εμπόδια και αντιστάσεις. Ο Bachelard εισήγαγε την έννοια του *επιστημολογικού εμποδίου*, που παραπέμπει σε τρόπους σκέψης, αναπαραστάσεις που λειτουργούν ως φραγμός για την επιστημονική πρόοδο. *Μια από τις σημαντικότερες λειτουργίες της επιστημολογίας συνίσταται στην επίγνωση των επιστημολογικών εμποδίων και στη διευκόλυνση της υπέρβασής τους.*

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στη Γαλλία απέκτησε ιδιαίτερη επίδραση ο στρουκτουραλισμός (δομισμός) υπό την επίδραση των γλωσσολόγων Ferdinand de Saussure (1857-1913) και Roman Jakobson (1896-1982). Οι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος πρότειναν την εξέταση των φαινομένων όχι ως αθροίσματος στοιχείων, αλλά ως συστήματος σχέσεων, δομής. Η εν λόγω αντίληψη διαδόθηκε και απέκτησε ποικίλες μεταμορφώσεις στο πεδίο της κοινωνικής ανθρωπολογίας [Claude Lévi-Strauss (1908-2009)], της λογοτεχνικής κριτικής [Roland Barthes (1915-1980)], της φιλοσοφίας [Louis Althusser (1918-1990)], της ψυχανάλυσης [Jacques Lacan (1901-1981)], κ.ά. Μεγάλη επίδραση στην επιστημολογία άσκησε ο μεταδομισμός του Michel Foucault (1926-1984), ο οποίος πρότεινε την εξέταση των επιστημών ως σχηματισμών ή μορφωμάτων λόγου (discourse). Παρά τις σημαντικές διαφορές των προαναφερόμενων διανοητών, στο έργο τους είναι ισχυρή η *τάση αποβολής του υποκειμένου της δράσης* το οποίο εξαϋλώνεται, υποτάσσεται, υπό-κειται στις πάσης φύσεως δομές (σχηματισμούς του λόγου, κ.ά.).

Στο πλαίσιο της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι κριτικές προσεγγίσεις της γνώσης υπό το πρίσμα της καντιανής κριτικής του καθαρού λόγου και της κριτικής του πρακτικού λόγου. Νέο στάδιο στην ανάπτυξη των κριτικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες σηματοδοτούν η *Γερμανική ιδεολογία* των Karl Marx (1818-1883) και Friedrich Engels (1820-1895), όπως επίσης και η *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (το Κεφάλαιο) του Κ. Marx.

Σε αντιδιαστολή με την αγγλοσαξονική παράδοση στην οποία τονίζεται η ενδοεπιστημονική, αναλυτική λογική της συγκρότησης της γνώσης, στη γερμανική παράδοση εγείρεται το ζήτημα των σχέσεων επιστήμης και κοινωνίας. Οι εκπρόσωποι της σχολής της Φρανκφούρτης άσκησαν κριτική στην κυριαρχία του θετικισμού στις κοινωνικές επιστήμες, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης κριτικής προσέγγισης της ορθολογικότητας. Ο Max Horkheimer (1895-1973) εισήγαγε την κρίσιμη *διαφοροποίηση μεταξύ παραδοσιακής και κριτικής θεωρίας*, που άσκησε σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη κρι-

τικών προσεγγίσεων στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Σε αντιδιαστολή με την αξιακή «ουδετερότητα» της παραδοσιακής θεωρίας, η κριτική θεωρία επιχείρησε να υπερβεί την ένταση μεταξύ επιστήμονα και πολίτη, μεταξύ θεωρίας και πρακτικής (Horkheimer, 1984). Το έργο των Theodor Adorno (1903-1969), Erich Fromm (1900-1980) και Herbert Marcuse (1898-1979) επέδρασε στην κριτική του θετικισμού και στη διαμόρφωση κριτικά προσανατολισμένης κοινωνικής έρευνας. Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης με τους εκπροσώπους του θετικισμού που εστιάστηκαν κυρίως σε ζητήματα φιλοσοφίας/επιστημολογίας των φυσικών επιστημών, οι εκπρόσωποι της κριτικής θεωρίας επικεντρώθηκαν στην επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Η αναπαραγωγή της *δυσϊστικής αντιπαράθεσης φυσικών και κοινωνικών επιστημών* αποτελεί ένα κομβικό πρόβλημα που συνδέεται με την ίδια τη συγκρότηση της επιστημολογίας. Πέραν τούτου, η κριτική του θετικιστικού επιστημονισμού (scientism) ώθησε τους εκπροσώπους της σχολής της Φρανκφούρτης σε έναν ιδιότυπο *αντι-επιστημονισμό* (anti-scientism), που εκφράζεται στη *γενικευμένη καχυποψία απέναντι στην επιστήμη και στην κοινωνική λειτουργία της*. Στη σχολή της Φρανκφούρτης είναι ισχυρή η τάση δαιμονοποίησης της επιστήμης, παρουσίασής της ως εκ προοιμίου αλλότριας, εχθρικής δύναμης για τον άνθρωπο (Πατέλης, 2019).

Αρχικά, στο πεδίο της επιστημολογίας, κυριάρχησε το ερώτημα της *οριοθέτησης (demarcation) της επιστήμης* υπό την επίδραση κυρίως του θετικισμού, ενώ στη συνέχεια, υπό την επίδραση των μεταθετικιστικών προσεγγίσεων, το ενδιαφέρον στράφηκε κυρίως στο ζήτημα της *αλλαγής, του μετασχηματισμού της επιστημονικής γνώσης* (Κουζέλης, 1997).

Η επιστημολογία μεταφέρει το κέντρο βάρους στην ίδια την έννοια της επιστήμης, στην ανασύσταση της ίδιας της πράξης της γνώσης (Canguilhem, 1997). Η επιστημολογία συνδέεται κυρίως με την εξέταση της *λογικής που διέπει την ανεπτυγμένη επιστήμη*, ενώ η ιστορία της επιστήμης εστιάζεται στο γίνεσθαι της επιστημονικής γνώσης. Η τάση εξέτασης της επιστημολογίας στη σύνδεσή της με την ιστορία της επιστήμης μπορεί να θεωρηθεί αξιολογική και ιδιαίτερα γόνιμη. Ενδεικτική υπό αυτό το πρίσμα είναι η άποψη του Toulmin (1967) ότι η *φιλοσοφία της επιστήμης δεν πρέπει να εξετάζεται ως επέκταση της μαθηματικής λογικής, αλλά ως ιστορία των ιδεών*.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στη διαλεκτική ως ξεχωριστή κατεύθυνση και διακριτή ερευνητική παράδοση στο πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης. Η διαλεκτική έχει μακρά ιστορία και ποικίλες μορφές διατύπωσης και ανάπτυξης. Η αυθόρμητη διαλεκτική στον αρχαίο κόσμο εμφανίστηκε ως αισθητηριακή σύλληψη της καθολικής ροής, της μεταβολής, της αλλαγής του κόσμου. Στον αρχαίο κόσμο δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί ο εννοιολογικός εξοπλισμός απεικόνισης της κίνησης, της αλλαγής. Κατά τη συγκεκριμένη γνωσιακή συγκυρία η διαλεκτική στηρίχθηκε, σε σημαντικό βαθμό, στη χρήση αισθητηριακών απεικασμάτων. Η ηρακλείτεια ρήση «πάντα ρει» αναδεικνύει το αέναο, συνεχές γίνεσθαι του υλικού κόσμου και της γνωσιακής διαδικασίας πρόσληψής του.

Η αναγέννηση της διαλεκτικής πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας. Εδώ, η συστηματική διαλεκτική εδράζεται στη χρησιμοποίηση

ανεπτυγμένου εννοιολογικού εξοπλισμού. Η φιλοσοφία του Kant αποτελεί αφετηρικό σημείο για την ανάπτυξη της διαλεκτικής σκέψης η οποία φτάνει στο απόγειό της στο πλαίσιο του φιλοσοφικού συστήματος του Georg Wilhelm Hegel (1770-1831) και στη συνέχεια στο έργο του Karl Marx (1818-1883). Όπως ήδη αναφέραμε, στον Kant (2006, σελ.1) η διαλεκτική παρουσιάστηκε ως η «Λογική της απατηλής φαινομενικότητας», η οποία εμφανίζεται αναπόφευκτα όταν ο λόγος επιχειρεί να συλλάβει τα πράγματα «καθαυτά». Στον Hegel (1991) η διαλεκτική πήρε τη μορφή μιας εννοιολογικής σύλληψης του καθολικού ως ενότητας πολλαπλών, αμοιβαία συνδεδεμένων προσδιορισμών.

Το έργο του Marx σηματοδοτεί κρίσιμο ορόσημο στην ανάπτυξη της διαλεκτικής. Στον Marx η διαλεκτική παρουσιάστηκε ως εννοιολογική ανασύσταση της λογικής ενός συγκεκριμένου ιστορικά αναπτυσσόμενου αντικειμένου. Αυτή η προσέγγιση βρήκε το αποκορύφωμά της στη συστηματική μελέτη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως ιστορικά αναπτυσσόμενου οργανικού όλου, στο *Κεφάλαιο* του Marx (Βαζιούλιν, 2013· Πατέλης, 2010). Η διαλεκτική ως τρόπος σκέψης εστιάζεται στη διαμόρφωση ενός πλέγματος εννοιών που απεικονίζουν ένα ιστορικά αναπτυσσόμενο αντικείμενο. Σε αντιδιαστολή με τον Hegel στον οποίο σε πρώτο πλάνο τέθηκε η συστηματική εξέταση ενός *αντικειμένου εν γένει*, στον Marx έμφαση δίνεται στην αναπτυσσόμενη γνώση ενός *συγκεκριμένου, ιστορικά αναπτυσσόμενου, μετασχηματιζόμενου αντικειμένου*⁴.

Σε αντιδιαστολή με τις κυρίαρχες προσεγγίσεις στο πεδίο της επιστημολογίας που στηρίζονται στην αντιπαράθεση οντολογίας και γνωσιολογίας, η διαλεκτική εστιάζεται στην ενότητα οντολογίας, γνωσιολογίας και λογικής. Ο Ιλιένκωφ (1983) άσκησε δριμύτατη κριτική στον δυϊσμό οντολογίας και γνωσιολογίας, στην τάση απόσπασης και αντιπαράβολής της γνωσιακής διαδικασίας και του γνωστικού αντικειμένου της. Στην ίδια κατεύθυνση η Anna Stetsenko (2017) υποστηρίζει τη δημιουργία μιας μη δυϊστικής οντο-επιστημολογίας, στην οποία η γνωσιακή διαδικασία είναι αμοιβαία συνδεδεμένη με την ενεργή συμμετοχή στον κοινωνικό κόσμο. Οι εκπρόσωποι της υλιστικής διαλεκτικής θέτουν το ζήτημα υπέρβασης της παραδοσιακής ρήξης μεταξύ οντολογίας και επιστημολογίας.

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η επιστήμη και η γνώση αναδείχθηκαν σε διεπιστημονικό πεδίο έρευνας, στο μεταίχμιο μεταξύ ιστορίας της επιστήμης, φιλοσοφίας της επιστήμης, κοινωνιολογίας της γνώσης, γνωσιακής επιστήμης (cognitive science), ψυχολογίας της επιστήμης, «επιστημομετρίας», οικονομικής της επιστήμης, κ.ά. Σε καθέναν από τους προαναφερόμενους κλάδους διαμορφώθηκε πληθώρα επιμέρους κατευθύνσεων και τάσεων. Διαφάνηκε ότι η *επιστήμη αποτελεί εξαιρετικά πολύπλοκο, πολυεπίπεδο και δυναμικά αναπτυσσόμενο γνωστικό αντικείμενο* (Πατέλης, 2019). Διαφορετικοί κλάδοι εστιάζονται σε διαφορετικές διαστάσεις, πτυχές, προοπτικές της επιστήμης. Η διαμόρφωση επιμέρους κλάδων εμπειρικής επιστημονικής έρευνας δημι-

4. Για τη διαλεκτική και τη σχέση της με την ψυχολογία, βλέπε, επίσης, το ένατο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου.

ούργησε νέες προκλήσεις. Η σύγχρονη φιλοσοφική διερεύνηση γνώσης και επιστήμης είναι σημαντικό να στηριχθεί στον κριτικό αναστοχασμό των ευρημάτων που έχουν συσσωρευτεί στο ευρύτερο πλέγμα των επιστημονικών κλάδων που διερευνούν την επιστήμη και τη γνώση. Σε διαφορετική περίπτωση είναι υπαρκτός ο κίνδυνος ρήξης μεταξύ ενός ιδεατού κανονιστικού προτύπου ορθολογικότητας και της πραγματικής κατάστασης, των τάσεων και των μετασχηματισμών στο πεδίο των επιμέρους επιστημών.

Όμως, ταυτόχρονα εμφανίζονται νέα ερωτήματα στα οποία δεν υπάρχουν εύκολες απαντήσεις: Πώς συνδέεται η εμπειρική γνώση των επιμέρους διαστάσεων της επιστημονικής δραστηριότητας με τα παραδοσιακά φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με τα κριτήρια επάρκειας και την τεκμηρίωση της επιστημονικής γνώσης; Σύμφωνα με μια κανονιστική προσέγγιση, το ζητούμενο είναι η αποσαφήνιση των αρχών που δικαιολογούν την ορθολογική αποδοχή μιας πεποίθησης. Ευρύτατη διάδοση έχουν αποκτήσει οι αντιλήψεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση τον κανονιστικό χαρακτήρα της επιστημολογίας. Υποστηρίζεται ότι το στάτους μιας πεποίθησης εξαρτάται από τις συνθήκες υπό τις οποίες αποκτάται. Σύμφωνα με την εν λόγω αντίληψη, η επιστημολογία θα πρέπει να υιοθετήσει μεθόδους και τεχνικές των εμπειρικών επιστημονικών κλάδων. Επί της ουσίας προτείνεται η απόρριψη της παραδοσιακής θεωρησιακής επιστημολογίας και η αντικατάστασή της από την εμπειρική έρευνα. Σε αυτή την περίπτωση η επιστημολογία χάνει την αυτονομία της και γίνεται μέρος της εμπειρικής ψυχολογίας, της γνωσιακής επιστήμης ή της κοινωνιολογίας της γνώσης.

Ο Quine (1994) υποστήριζε ότι η επιστημολογία θα πρέπει να πάψει να είναι κανονιστικός κλάδος και να μετατραπεί σε περιγραφική επιστήμη. Σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή επιστημολογία που εστιάζεται στο ζήτημα *επαλήθευσης της γνώσης*, η νέα, νατουραλιστική επιστημολογία εστιάζεται στο *πώς οι άνθρωποι αναπτύσσουν θεωρίες* περί του κόσμου ξεκινώντας από την παρατήρησή του.

Οι υποστηρικτές της νατουραλιστικής επιστημολογίας εξετάζουν τον άνθρωπο ως μέρος του φυσικού κόσμου που έχει προκύψει από την εξελικτική διαδικασία. Ασκώντας κριτική σε μια *a priori* εννοιολόγηση ή κανονιστικού τύπου συγκρότηση της επιστημονικής γνώσης, δίνουν έμφαση στην περιγραφή της ορθολογικότητας και στην ανάδειξη των γνωστικών ικανοτήτων των ανθρώπων στην πρόσληψη του κόσμου (Brown, 1996).

Ταυτόχρονα, η υιοθέτηση της νατουραλιστικής προσέγγισης στην επιστημονική γνώση εγείρει σοβαρές ενστάσεις. Έχει ασκηθεί κριτική στους εκπροσώπους της ότι διαπράττουν το «νατουραλιστικό σφάλμα» (naturalistic fallacy), δηλαδή επιχειρούν να εξαγάγουν, από τα ευρήματα των φυσικών επιστημών σχετικά με τις νοητικές διαδικασίες, αυτό που κανονιστικά θα πρέπει να γίνει αποδεκτό. Ιστορικά η έννοια του «νατουραλιστικού σφάλματος» έχει διατυπωθεί στο πεδίο της ηθικής, όμως η ισχύς του έχει επεκταθεί και στο πεδίο της επιστημολογίας.

Ο Putnam (1982) υποστηρίζει ότι η εξάλειψη του κανονιστικού πλαισίου είναι αδύνατη, διότι η ίδια η άσση αντικατάστασης των κανονιστικών θεωριών από αιτιακές θεωρίες προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιας συγκεκριμένης κανονιστικής θεωρίας. Υπό

αυτό το πρίσμα, η εξάλειψη του κανονιστικού χαρακτήρα είναι ισοδύναμη με μια «νοητική αυτοκτονία» (Putnam, 1982, σελ. 20). Στην ίδια κατεύθυνση ο Siegel (1996) παρατηρεί ότι οι εκπρόσωποι της μη κανονιστικής, νατουραλιστικής επιστημολογίας δεν καταφέρνουν να θέσουν όχι μόνο ένα ζήτημα επιστημικού στάτους της επιστημονικής γνώσης, αλλά επίσης και επιστημικού στάτους του δικού τους μη κανονιστικού νατουραλισμού.

Η συζήτηση σχετικά με τη νατουραλιστική και την κανονιστική επιστημολογία αναδεικνύει την απουσία διαλεκτικής κατανόησης στη σχέση μεταξύ επιστημολογίας (ευρύτερα, της φιλοσοφίας) και επιμέρους επιστημών. Η απουσία διαλεκτικής προσέγγισης οδηγεί στη διαρκή παλινδρόμηση μεταξύ δύο μονοδιάστατων προσεγγίσεων της σχέσης φιλοσοφίας και επιμέρους επιστημών. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, η φιλοσοφία παρουσιάζεται ως *a priori* κανονιστικός λόγος που επιβάλλει έξωθεν κάποια κριτήρια ορθολογικότητας στις επιμέρους επιστήμες επί τη βάση της παραδοσιακής μεταφυσικής φιλοσοφίας. Η άλλη ακρότητα συνίσταται στην αναγωγή της φιλοσοφίας της επιστήμης και της επιστημολογίας σε μια *νατουραλιστικού τύπου* εκλεκτική συλλογή/συρραφή εμπειρικών δεδομένων των επιμέρους επιστημών. Μια τέτοια προσέγγιση υπονομεύει τον κριτικό, αναστοχαστικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας και της επιστημολογίας και οδηγεί στην *de facto* αυτοκατάργησή τους. Μια τέτοια αυτοκατάργηση του φιλοσοφικού αναστοχασμού έχει αρνητικές συνέπειες για τις ίδιες τις επιμέρους επιστήμες, οι οποίες εύκολα διολισθαίνουν στην υιοθέτηση μονοδιάστατων, μη αναστοχαστικών ερευνητικών πρακτικών.

1.2 Πολυμορφία της γνώσης. Η επιστήμη ως μορφή γνώσης

Η έννοια της γνώσης έχει χρησιμοποιηθεί με διαφορετικές σημασίες. Η γνώση με το στενότερο νόημα του όρου ταυτίζεται με την επιστημονική γνώση που εδράζεται στην ενδελεχή, συστηματική μελέτη κάποιου συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου. Η γνώση με το ευρύτερο νόημα που όρου συνδέεται με την ικανότητα του ανθρώπου για αντίληψη, σκέψη, έκφραση και δράση. Η τελευταία αναπτύσσεται στις καθημερινές πρακτικές, αλλά επίσης στις τέχνες και τις επιστήμες (Abel, 2012).

Χωρίς τον συνυπολογισμό της γνώσης με το ευρύτερο νόημα του όρου, είναι δύσκολο να γίνει κατανοητή η ιδιαιτερότητα της επιστημονικής γνώσης. Η κλασική επιστημολογία είναι εστιασμένη στη γνώση με το στενότερο νόημα του όρου, δηλαδή στη γλωσσικά διατυπωμένη, προτασιακή γνώση η οποία υπόκειται σε διαδικασίες επαλήθευσης. Στη σύγχρονη επιστημολογία επιχειρείται να διερευνηθούν η θεματολογία του πεδίου και τα προβλήματα που συνδέονται με την ποικιλία και τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών μορφών γνώσης (Abel, 2012).

Η γνώση με το ευρύτερο νόημα του όρου αποτελεί μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία στην οποία συμμετέχει ένα ευρύτερο σύνολο αμοιβαία συνδεδεμένων ψυχικών διαδικασιών (η αντίληψη, η μνήμη, η σκέψη, η φαντασία, η δράση, κ.ά.). Η γνώση έχει ενσώματο χαρακτήρα και εμφανίζεται στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων μετα-

ξύ τους και με τον φυσικό κόσμο. Σε αντιδιαστολή με τις κυρίαρχες ατομικιστικές προσεγγίσεις που κυριαρχούν στην ψυχολογία και στη φιλοσοφία του νου, υποστηρίζουμε ότι η γνώση είναι αμοιβαία συνδεδεμένη με το κοινωνικό συν-ειδέναι (Βαζιούλιν, 2013· Πατέλης, 2011).

Η καθημερινή και πρακτική γνώση είναι απολύτως αναγκαία για τον προσανατολισμό των υποκειμένων στον φυσικό και κοινωνικό κόσμο, τη διευθέτηση των καθημερινών καταστάσεων και την επίλυση των προβλημάτων που προκύπτουν στη σύνδεση με τον φυσικό και τον κοινωνικό κόσμο. Η καθημερινή γνώση ιστορικά εμφανίζεται πριν την εμφάνιση της επιστήμης και συνεχίζει να υπάρχει και να αναπτύσσεται μετά τη διαμόρφωσή της. Η καθημερινή γνώση χαρακτηρίζεται από την *κατ' αίσθηση σύλληψη* του κόσμου και τον *προσανατολισμό στην επίλυση προβλημάτων* που προκύπτουν στον καθημερινό βίο. Αναπτύσσεται στο επίπεδο του *κοινού νου* και χαρακτηρίζεται από την *ελλιπή ανάπτυξη της εννοιολογικής, αποδεικτικής σκέψης*. Η καθημερινή γνώση είναι άμεση, αυθόρμητη και, σε μεγάλο βαθμό, συγκεχυμένη. Δεν συγκροτείται μόνο στο επίπεδο της ατομικής εμπειρίας, αλλά στο ευρύτερο πλέγμα των κοινωνικών πρακτικών, πολιτισμικών παραδόσεων και κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Η σχέση μεταξύ καθημερινής γνώσης και επιστημονικής γνώσης αποτελεί κομβικό επιστημολογικό πρόβλημα που προκαλεί έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις⁵. Σε γενικές γραμμές είναι δυνατόν να διακριθούν δύο βασικές τάσεις/προσεγγίσεις. Οι εκπρόσωποι της πρώτης τάσης τονίζουν την ανεπάρκεια και τους περιορισμούς της καθημερινής γνώσης και εξετάζουν την επιστημονική γνώση ως άρνηση, απόρριψη της καθημερινής γνώσης. Οι εκπρόσωποι της δεύτερης τάσης αναδεικνύουν τη σημασία και τη λειτουργικότητα της καθημερινής γνώσης για τον προσανατολισμό των ανθρώπων στον κοινωνικό και φυσικό κόσμο. Μάλιστα ορισμένοι από τους εκπροσώπους της δεύτερης τάσης υποστηρίζουν ότι η καθημερινή γνώση είναι ισότιμη με την επιστημονική μορφή γνώσης. Η εν λόγω τάση είναι ισχυρή στον μεθοδολογικό αναρχισμό του Paul Feyerabend (1993).

Ο όρος «επιστήμη» αναφέρεται τόσο στο σώμα της τεκμηριωμένης, έγκυρης, αληθούς γνώσης όσο και στη διαδικασία αναζήτησης, παραγωγής, τεκμηρίωσης, παρουσίας της. Έτσι, ο Πλάτων στον *Θεαίητο* προσδιόριζε την επιστήμη ως αληθή και βεβαιωμένη γνώμη που επαληθεύεται με λογικά θεμελιωμένα επιχειρήματα («... δόξαν αληθή μετά λόγου ἐπιστήμην εἶναι») (Πλάτων, 1980, *Θεαίητος*, 202c). Το ζήτημα του είδους τεκμηρίωσης στο οποίο στηρίζεται η επιστημονική γνώση (μέσω εμπειρικής επαλήθευσης ή μέσω λογικών επιχειρημάτων) προκαλεί έριδες.

Η επιστήμη δεν αποτελεί απλή συσσώρευση γνώσεων, αλλά αναπτυσσόμενη, φυσικο-ιστορική διαδικασία⁶ που διαμορφώνεται στην κοινωνική ιστορία ως απόπειρα επίλυσης των κομβικών ζητημάτων που προκύπτουν στη σχέση της κοινωνίας με τη

5. Στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου εξετάζεται το ζήτημα της μετάβασης από τις έννοιες της «δημόδους ψυχολογίας» στις έννοιες της επιστημονικής ψυχολογίας.

6. Αναλυτικά βλ. Πατέλης (2011, 2008α).

φύση, όπως επίσης και στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων με τη βοήθεια των διαθέσιμων γνώσεων, μέσων και τρόπων. Η *επιστήμη* αποτελεί μορφή πνευματικής δραστηριότητας που είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή *αληθούς, αντικειμενικής, τεκμηριωμένης γνώσης* σχετικά με τη φύση, την κοινωνία, αλλά και την ίδια τη γνώση. Η μελέτη των νόμων των υπό διερεύνηση γνωστικών αντικειμένων παρέχει τη δυνατότητα προτρέχουσας απεικόνισης των αναπτυξιακών τάσεων τους και συμβάλλει στη διαδικασία μετασχηματισμού τους (Κοχανόφσκι, Λεσκέβιτς, Ματιάς & Φάτχι, 2007).

Η πρόγνωση του αγνώστου (ή του ελλιπώς εγνωσμένου) κατά τη διαδικασία έρευνας και επίλυσης συγκεκριμένων προβλημάτων αποτελεί ουσιώδη συνιστώσα της επιστήμης. Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να αναδείξουμε την *εγγενή αντιφατικότητα* και *παραδοξότητα* της γνωσιακής διαδικασίας, που συνδέεται με την αναζήτηση του αγνώστου. Στην περίπτωση που ήδη γνωρίζουμε αυτό που ψάχνουμε, τότε όλη η διαδικασία της αναζήτησης χάνει το νόημά της. Όμως, αν δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς ψάχνουμε, τότε πώς είναι δυνατόν να το εντοπίσουμε (Μπρουσλίνσκι, 1996); Η ύπαρξη κάποιου προβλήματος, κάποιου γνωσιακού κενού, μιας αναντιστοιχίας ή ρήξης, κάποιας απορίας αποτελεί αφετηριακό σημείο της γνωσιακής διαδικασίας. *Η εμφάνιση της νέας γνώσης πραγματοποιείται κατά την επίπονη και αντιφατική διαδικασία επίλυσης προβλημάτων, αποριών, γρίφων, κ.ά. που εμφανίζονται στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τον υλικό κόσμο.*

Η συστηματική έρευνα και παραγωγή νέας επιστημονικής γνώσης γίνεται όλο και περισσότερο αναγκαία κατά την κλιμάκωση της ιστορικής διαδικασίας, την αυξανόμενη πολυπλοκότητα τόσο της κοινωνικής διάρθρωσης όσο και της διαμεσολαβητικής σχέσης φύσης και κοινωνίας. Έτσι, η γνώση των βαθύτερων ουσιωδών συναφειών και αναπτυξιακών νομοτελειών που διέπουν τα υπό διερεύνηση γνωστικά αντικείμενα, όπως επίσης και η *προτρέχουσα απεικόνιση της δυναμικής που συνέχει την ιστορική διαδικασία μετατρέπονται σε κοινωνική ανάγκη.*

Η επέκταση του ρόλου τον οποίο διαδραματίζει η επιστημονική γνώση στην κοινωνική ζωή την εποχή της ύστερης κεφαλαιοκρατίας εκφράζεται με αντεστραμμένο και προβληματικό τρόπο στις ευρέως διαδεδομένες αντιλήψεις περί «κοινωνίας της γνώσης» και «κοινωνίας της πληροφορίας». Το αυξημένο ειδικό βάρος της πληροφορίας και της γνώσης συνήθως συνδέεται με τη μετάβαση στη «μεταβιομηχανική κοινωνία». Η εξέταση των εν λόγω ιδεολογημάτων είναι εκτός σκοποθεσίας της παρούσας εργασίας. Όμως, είναι σημαντικό να γίνει η διαφοροποίηση γνώσης και πληροφορίας.

*Πληροφορία είναι μια αλληλουχία συμβόλων, τα οποία χρησιμοποιούνται για τη μετάδοση ενός μηνύματος*⁷. Η πληροφορία συνδέεται με τη συλλογή, την οργάνωση και την ταξινόμηση δεδομένων σχετικά με κάποια αντικείμενα ή διαδικασίες. Δεδομένα μπορεί να είναι γεγονότα, αριθμοί, εικόνες, ήχοι που μπορούν να υποστούν επεξεργασία,

7. Η θεωρία της πληροφορίας θεμελιώθηκε από τον Claude Shannon (1916-2001). Η εν λόγω θεωρία έδωσε τη δυνατότητα ποσοτικής μέτρησης, αποθήκευσης και μετάδοσης σημάτων.

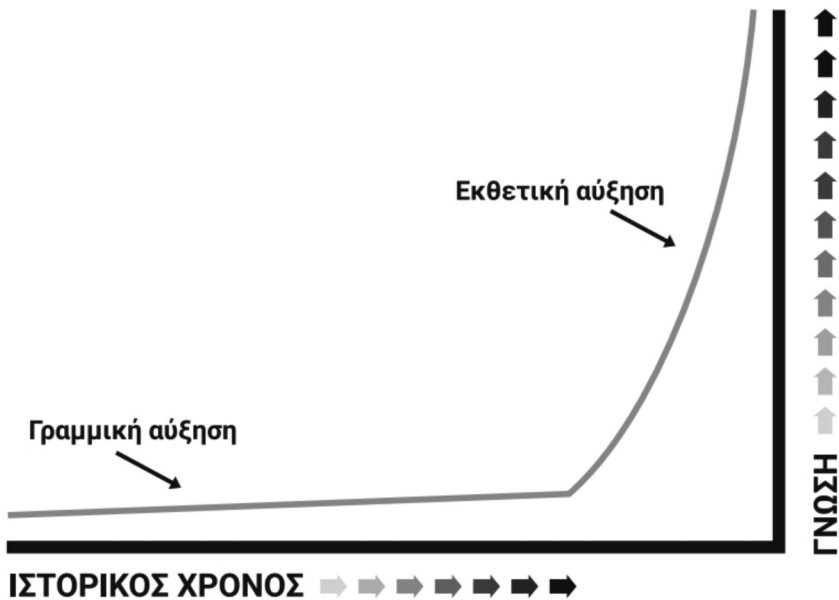
να διατηρηθούν και να μεταδοθούν μέσω της χρήσης ψηφιακών τεχνολογιών. Η οργάνωση των δεδομένων στο επίπεδο της συγκρότησης πληροφορίας αποσκοπεί στην επίλυση κάποιου ερωτήματος ή προβλήματος. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της πληροφορίας είναι η αφαιρετική απομάκρυνση από το περιεχόμενο των μηνυμάτων και η έμφαση στη δομική οργάνωση και σε κάποια τυπικά χαρακτηριστικά τους. Λόγος γίνεται για μια ιδιότυπη μορφή συσχέτισης, οργάνωσης, ταξινόμησης των δεδομένων που προέρχονται από διαφορετικές ομάδες φαινομένων (φυσικών, τεχνικών, βιολογικών, διοικητικών, γνωσιακών, κ.ά.).

Όμως, η πληροφορία δεν ταυτίζεται με τη γνώση. Η πληροφορία εμπεριέχει την τυποποίηση που είναι αναγκαία για την πλοήγηση σε πλήθος δεδομένων και την απόσπαση από τα συγκεκριμένα συγκείμενα από τα οποία αυτά προέρχονται. Η μονοδιάστατη εστίαση στην ανάπτυξη τεχνικών κωδικοποίησης-αποκωδικοποίησης της πληροφορίας, η απότομη αύξηση του όγκου πληροφορίας και η εγκαθίδρυση μορφών επικοινωνίας που εδράζονται στη ρύθμιση των «ροών» πληροφορίας οδηγεί αναπόφευκτα στον εκτοπισμό του ζητήματος σχετικά με το περιεχόμενο και το νόημα αυτής της πληροφορίας (Πατέλης, 2008α· Παυλίδης, 2012). Η πληροφορία είναι δυνατόν να μετατραπεί σε νοηματοδοτημένη, πλαισιοθετημένη γνώση μόνο από σκεπτόμενα υποκείμενα.

Η αύξηση του όγκου πληροφορίας όχι μόνο δεν οδηγεί αυτόματα στη γνώση της πραγματικότητας, αλλά μπορεί να οδηγήσει στο αντίθετο, δηλαδή να προκαλέσει τη σύγχυση και τη δυσκολία προσανατολισμού των υποκειμένων. Ήδη ο Ηράκλειτος προειδοποιούσε: «πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει» (Heraclitus, (a) 22 B 40 DK). Όμως, στην εποχή μας διαμορφώνεται μια ακόμα πιο περίπλοκη κατάσταση εξαιτίας του πληροφοριακού κορεσμού. Ο σοβιετικός ψυχολόγος Αλεξί Λεόντιεφ υποστήριζε ότι «η πληθώρα της πληροφορίας οδηγεί στην εξάντληση της ψυχής» (Καπίτσα, 2018). Η υπερσυσσώρευση πληροφορίας προκαλεί τον κορεσμό και την εξάντληση των μετανεωτερικών υποκειμένων, την ενίσχυση της αίσθησης κενού και της απώλειας νοήματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το φαινόμενο της «καμπύλης διπλασιασμού της γνώσης» που προτάθηκε από τον αρχιτέκτονα και διανοητή Buckminster Fuller (1895-1983). Το εν λόγω φαινόμενο συνδέεται με την *αυξανόμενη ταχύτητα διπλασιασμού του όγκου γνώσης* (για την ακρίβεια, πληροφορίας). Πριν το 1900 η γνώση διπλασιαζόταν κάθε 100 χρόνια. Μέχρι τότε επικρατούσε μια γραμμική μορφή αύξησης της γνώσης. Όμως, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η εκθετική (γεωμετρική) αύξηση της γνώσης κυριάρχησε. Έτσι, πριν το 1945 ο διπλασιασμός της γνώσης γινόταν κάθε 25 χρόνια. Υπάρχουν εκτιμήσεις ότι η γνώση αυξάνεται σε ορισμένους επιστημονικούς κλάδους κάθε 18 μήνες (βλ. σχήμα 1). Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, η μετάβαση στο «διαδίκτυο των πραγμάτων» θα οδηγήσει στον διπλασιασμό της γνώσης κάθε ημέρα! (Knigh, 2017).

Οι ερευνητές αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες απέναντι στον ωκεανό των διαθέσιμων δεδομένων και την υπερφόρτωση με αυξανόμενο όγκο πληροφοριών. Είναι δυνατόν να ανιχνευθεί η κλιμακούμενη αναντιστοιχία ανάμεσα στη συσσώρευση

ΣΧΗΜΑ 1 Η καμπύλη διπλασιασμού της γνώσης (πληροφορίας)

αφενός ενός τεράστιου όγκου εμπειρικών δεδομένων και πληροφοριών και στην έλλειψη αφετέρου επαρκούς θεωρητικού και μεθοδολογικού πλαισίου για τον κριτικό αναστοχασμό τους. *Η κλιμακούμενη αυτή αναντιστοιχία αποτελεί μια από τις κομβικές διαστάσεις της σύγχρονης κρισιακής συγκυρίας στο πεδίο της επιστήμης και της κοινωνίας.*

Η διαχείριση των «Μεγάλων δεδομένων» (Big Data) αναδεικνύεται σε μια σημαντική γνωσιακή και κοινωνική πρόκληση. Λόγος γίνεται για τη συσσώρευση δεδομένων υψηλού όγκου, μεγάλης ποικιλίας και υψηλής ταχύτητας μετάδοσης, που απαιτούν νέες μορφές επεξεργασίας, διαχείρισης και χρησιμοποίησης. Η επεξεργασία των «Μεγάλων δεδομένων» (Big Data) πραγματοποιείται στη βάση ευρέος φάσματος υπολογιστικών μεθόδων για την ανεύρεση συσχετίσεων, μοντέλων, δομών στις βάσεις δεδομένων. Επιπλέον, επιχειρείται η «εξόρυξη γνώσης» (data mining) με τη βοήθεια ποικίλων τεχνικών/μεθόδων (στατιστική ανάλυση, δέντρα αποφάσεων, νευρωνικά δίκτυα, γραφική οπτικοποίηση, κ.ά.). Η συλλογή, αποθήκευση, επεξεργασία, μετάδοση δεδομένων και εξαγωγή γνώσης από τη διαχείρισή τους εγείρει σοβαρά επιστημολογικά, ηθικά, κοινωνικά ζητήματα. Οι υποστηρικτές των «Μεγάλων δεδομένων» (Big Data) υιοθετούν «μια σχεδόν θρησκευτική πίστη στη δύναμη των υπολογιστών για την επίλυση προβλημάτων που έχουν αντισταθεί στις παραδοσιακές επιστημονικές μεθόδους» (Horgan, 2015, σελ. xxii). Η «θρησκευτική πίστη» στην ευρετική δύναμη των «Μεγάλων δεδομένων» να επιλύσουν τα προβλήματα συνοδεύεται συχνά από

την απαξίωση του ρόλου της θεωρίας⁸. Έτσι, ο Anderson (2008a) υποστηρίζει ότι η εξέλιξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών θα οδηγήσει στο «τέλος της θεωρίας». Η διαχείριση των «Μεγάλων δεδομένων» παρουσιάζεται ως ο σύγχρονος «από μηχανής θεός» ο οποίος θα επιλύσει τα άλυτα φιλοσοφικά και επιστημονικά προβλήματα. Η απαξιωτική αντιμετώπιση της θεωρίας απεικονίζει μια κρίσιμη στιγμή κορύφωσης στο «δράμα» της σύγχρονης επιστήμης. Αντιστρέφοντας τους όρους του προβλήματος, θα ισχυριστούμε ότι *εξαιτίας της εμφάνισης των «Μεγάλων δεδομένων» η θεωρία είναι αναγκαία όσο ποτέ άλλοτε.*

Όμως, για να γίνει κατανοητή η σχέση επιστημονικής θεωρίας και δεδομένων είναι σημαντικό να θέσουμε ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα: Τι είναι επιστημονική γνώση; Επαρκεί άραγε η διαχείριση των «Μεγάλων δεδομένων» (Big Data) για την επίλυση των άλυτων επιστημονικών προβλημάτων; Η επιστημονική γνώση αποτελεί μορφή δραστηριότητας που συνδέεται με τη *συστηματική, ενδεδειγμένη έρευνα* και αποσκοπεί στην επίλυση κρίσιμων θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων. Επιτρέπει τη θεωρητική ανασύσταση των *ενδότερων, ουσιωδών συναφειών* που διέπουν τα υπό διερεύνηση γνωστικά αντικείμενα. Είναι δυνατόν να διακριθούν τρεις βασικές λειτουργίες της επιστήμης: *περιγραφή, εξήγηση και πρόβλεψη* (Πατέλης, 2008a). Η ανεύρεση συσχετίσεων μεταξύ των εμπειρικών δεδομένων μέσω υπολογιστικών προγραμμάτων δεν επαρκεί για την έρευνα των ενδότερων ουσιωδών συναφειών ενός συγκεκριμένου αντικειμένου. Σε μια περίοδο πληροφοριακού κορεσμού είναι υπαρκτός ο κίνδυνος αναγωγής της επιστημονικής γνώσης στην αποπλαισιωμένη καταγραφή των εξωτερικών συσχετισμών του υπό διερεύνηση αντικειμένου μέσω τυποποιημένων τεχνικών επεξεργασίας δεδομένων και στην πλήρη εξάλειψη του αναστοχαστικού χαρακτήρα του γινώσκου. Η τυφλή πίστη στις απεριόριστες δυνατότητες κάποιων τεχνικών διαχείρισης των δεδομένων υποβαθμίζει την πολυπλοκότητα του υλικού κόσμου και της επιστημονικής έρευνάς του. Εδώ εκφράζεται μια ισχυρή τάση μηχανοποίησης και τυποποίησης της επιστημονικής δραστηριότητας που εγγράφεται πλήρως σε μια τεχνοκρατική και χειραγωγική μορφή διακυβέρνησης.

Ευρύτερα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η σχέση του γνωστικού υποκειμένου προς το υπό διερεύνηση γνωστικό αντικείμενο είναι κοινωνικά διαμεσολαβημένη μέσω της δημιουργίας και αξιοποίησης ειδικά επεξεργασμένων εννοιολογικών εργαλείων και μέσων. Η επιστήμη ως μορφή δραστηριότητας συνδέεται με την παραγωγή και τη διάδοση της νέας γνώσης που πραγματοποιείται σε συγκεκριμένες κοινωνικές και γνωσιακές συγκυρίες.

Στον βαθμό που αυξάνεται η πολυπλοκότητα των διαδικασιών παραγωγής και αναπαραγωγής της γνώσης εμφανίστηκε η ανάγκη μελέτης των μηχανισμών παραγωγής, τεκμηρίωσης, επαλήθευσης της επιστημονικής γνώσης και επίγνωσης των κριτηρίων

---

8. Η αντίληψη ότι όλα αποτελούνται από «ροές» δεδομένων και το ζητούμενο είναι η αναζήτηση αλγορίθμων για τη λειτουργική επεξεργασία τους χαρακτηρίζεται ως δεδομενισμός ή δεδομενοκρατία (dataism). Η εμμονή στη μεγιστοποίηση της «ροής» των δεδομένων εξετάζεται από τον Harari (2017) ως μια νέα μορφή ιδεολογίας ή ακόμα θρησκείας.

κατηγοριοποίησής της. Η μεταγνώση αποτελεί γνώση σχετικά με την ίδια τη γνώση, αναστοχασμό των δυνατοτήτων και των περιορισμών που διέπουν τη συσσωρευμένη γνώση. Με άλλα λόγια, η μεταγνώση αποτελεί μια γνώση δευτέρου επιπέδου που παραπέμπει στην επίγνωση του υποκειμένου σχετικά με τους τρόπους λειτουργίας της σκέψης του, τις δυνατότητες και τα όριά της. Η μεταγνώση προϋποθέτει την ενημερότητα του υποκειμένου σχετικά με τις γνωσιακές διαδικασίες του, την ενεργή παρέμβαση, την παρακολούθηση και τον συντονισμό τους (Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 2005). Η μεταγνώση δεν ανάγεται στη διαμόρφωση στρατηγικών επεξεργασίας, παρατήρησης, ταξινόμησης και λήψης πληροφοριών, όπως αυτό είναι ευρέως διαδεδομένο στη γνωσιακή ψυχολογία, αλλά αποτελεί πλευρά της αυτοσυνείδησης (του αυτο-συνειδέναί), δηλαδή συνδέεται με την *επίγνωση, συνειδητοποίηση των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ υποκειμένων* (Πατέλης, 2008α). Έτσι, η επίγνωση των γνωσιακών διαδικασιών αποτελεί πτυχή της διαμόρφωσης προσωπικότητας που αναπτύσσεται στο πλαίσιο ενός ιστορικά οριοθετημένου πλέγματος κοινωνικών σχέσεων.

Ο Edelman ανέδειξε τον μονοδιάστατο χαρακτήρα της παραδοσιακής γνωσιολογίας η οποία εστιάστηκε αποκλειστικά και μόνο στη λογική και τη γλώσσα. «Δεν είχε ως στόχο καθ'αυτόν τον εν λόγω εγχείρημα να μελετήσει τα κίνητρα (συνειδητά ή μη) ή τις συγκινήσεις ή την αναγνώριση προτύπων. Και όμως, όλα αυτά είναι κρίσιμα σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αποκτάται η γνώση» (Edelman, 2019, σελ.125). *Η παραγωγή γνώσης δεν αποτελεί μόνο προϊόν καθαρά γνωσιακών διαδικασιών, αλλά απαιτεί ενεργοποίηση των αισθήσεων, των συγκινήσεων, της φαντασίας, της συνείδησης και γενικότερα της προσωπικότητας, του υποκειμένου που εμπλέκεται στην επιστημονική δραστηριότητα.* Η επιστημονική γνώση επιτρέπει τη συνειδητοποίηση των σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Κατά συνέπεια, η επιστήμη συνδέεται ευρύτερα με το κοινωνικό συν-ειδέναί στις πιο διαφορετικές πτυχές του (την ηθική, την πολιτική, το δίκαιο, την τέχνη και τη φιλοσοφία) (Βαζιούλιν, 2013).

Δεν είναι τυχαίο που ορισμένοι ερευνητές θέτουν τη σοφία ως ανώτερη μορφή αναστοχασμού, η οποία συνδέεται με την αξιοποίηση της γνώσης και της εμπειρίας για τη διαμόρφωση κρίσεων και αποφάσεων σε δύσκολα, πρακτικά ζητήματα που συχνά εμπριέχουν ηθικά διλήμματα και συγκρουσιακές καταστάσεις. Υπό αυτό το πρίσμα η γνώση συνδέεται με τη στάση ζωής, τις ηθικές επιλογές, την επίλυση διλημμάτων, την αντιμετώπιση συγκρουσιακών καταστάσεων και τη λήψη αποφάσεων σε κρίσιμα ζητήματα. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, *δεν επαρκεί κάποιος να γνωρίζει τι είναι σωστό, αλλά θα πρέπει να μπορεί να το πράττει.* Η αριστοτελική έννοια της φρόνησης ως αληθινής, έλλογης, πρακτικής έξης (Αριστοτέλης, 2006, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1140a-1141a, 1144b) εκφράζει αυτήν ακριβώς τη διάσταση⁹. *Η σοφία εκφράζει την ενότητα γνώσης και πράξης.* Η κριτική, αναστοχαστική σχέση προς τον κόσμο και τους άλλους ανθρώπους εκ-

9. «ή μετά τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετὴ ἐστίν· ὀρθός δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἢ φρόνησις ἐστίν» (Αριστοτέλης, 2006, *Ηθικά Νικομάχεια*, VI, 1144b). («Αρετή είναι η έξη που είναι ένα με τον ορθό λόγο· και ορθός λόγος στα θέματα αυτά είναι η φρόνηση»).

φράζεται σε ενσυνείδητες αποφάσεις και πράξεις που συμβάλλουν στην επίλυση προβληματικών, διλημματικών, συγκρουσιακών καταστάσεων, οι οποίες συχνά αποκτούν δραματική ένταση.

Ο Henriques (2016) διαπιστώνει ότι η κυρίαρχη ψυχολογία αποτυγχάνει να κατανοήσει πως τα θεμελιώδη προβλήματα της ψυχολογίας εντοπίζονται στο επίπεδο της γνώσης και της σοφίας και όχι στο επίπεδο της διαχείρισης δεδομένων και της πληροφορίας. Επίσης, υποστηρίζει ότι το ίδιο το κυρίαρχο σύστημα επιβραβεύσεων ενισχύει αυτή την τάση συλλογής πληροφοριών και ατέρμονης εμπειρικής έρευνας. Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται η κυρίαρχη τάση να αποφεύγουμε τον κριτικό αναστοχασμό των θεμελιωδών επιστημολογικών, μεθοδολογικών και πρακτικών προβλημάτων που εγείρονται στην εμπειρική έρευνα.

Για τον εντοπισμό των βαθύτερων αιτιών αυτής της κυρίαρχης τάσης είναι σημαντικό να αναδείξουμε τον χαρακτήρα και την πολυπλοκότητα της επιστήμης. Η επιστήμη, ως μορφή εργασιακής δραστηριότητας που συνδέεται με την παραγωγή γνώσης, μπορεί να πάρει τη μορφή επαναληπτικής δραστηριότητας ή δημιουργικής δραστηριότητας σε συνάρτηση με τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, όπως αυτός διαμορφώνεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική-κοινωνική συγκυρία.

Η επιστήμη ως φυσικο-ιστορική διαδικασία περιλαμβάνει τη μελέτη των παρακάτω αμοιβαία συνδεδεμένων στιγμών, οι οποίες επιδρούν στον χαρακτήρα και τον προσανατολισμό της:

1. την υφή, τον τρόπο συγκρότησης, την ιδιοτυπία των νόμων που διέπουν το γνωστικό αντικείμενο της επιστήμης, το είδος των αλληλεπιδράσεων των μερών του και το επίπεδο της ανάπτυξής του.
2. Το επίπεδο θεωρητικής, μεθοδολογικής ανάπτυξης της επιστημονικής γνώσης περί του γνωστικού αντικειμένου, τις μεθόδους και τους τρόπους διερεύνησής του.
3. Το επίπεδο ανάπτυξης του συγκεκριμένου υποκειμένου (ατομικού ή συλλογικού) έρευνας, τη σχέση του προς την επιστημονική δραστηριότητα και, ευρύτερα, προς τους άλλους συμμετέχοντες της επιστημονικής κοινότητας.
4. Την τρέχουσα κοινωνική-πολιτισμική συγκυρία, τους συσχετισμούς δυνάμεων, τις συγκρούσεις συμφερόντων, τις αξιώσεις που προβάλλονται προς την επιστήμη και την επίδρασή τους στις προτεραιότητες και τις ιεραρχήσεις της επιστημονικής έρευνας (βλ. Πατέλης, 2008α, 2010· Πατέλης & Κακαρίνος, 2019).

1.3 Η δυναμική της γνωσιακής διαδικασίας: μια διαλεκτική προοπτική

Γνωσιακή διαδικασία είναι η δυναμική, πολυεπίπεδη, αναπτυσσόμενη διαδικασία παραγωγής, αναπαραγωγής, εσωτερίκευσης και μετασχηματισμού της επιστημονικής γνώσης. Η γνώση εμφανίζεται ως αναγκαία στιγμή της πρακτικής, μετασχηματιστικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Στην κοινωνική ιστορία –στον βαθμό που αναπτύσ-

σεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας– η γνωσιακή διαδικασία αποκτά σχετική αυτονομία σε σχέση με την πρακτική δραστηριότητα (Πατέλης, 2019).

Η αντιληπτική σύλληψη του κόσμου, η πρόσληψή του στο επίπεδο του αισθητηριακά συγκεκριμένου αποτελεί αφηρητική στιγμή της γνωστικής διαδικασίας. Η γνωσιακή διαδικασία κλιμακώνεται όταν σε πρώτο πλάνο τίθεται η μετάβαση από τη χάρδη, αισθητηριακά συγκεκριμένη πρόσληψη προς το αφηρημένο. Η εν λόγω κίνηση της νόησης πραγματοποιείται σε διαλεκτική ενότητα με την κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο (Βαζιούλιν, 1985· Πατέλης, 2010).

Ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας στο πεδίο μελέτης της γνωσιακής διαδικασίας συνδέεται με τη *διαφοροποίηση μεταξύ διάνοιας και λόγου*. Η συστηματική συγκριτική ανάλυση της σχέσης διάνοιας και λόγου έγινε από τον σοβιετικό φιλόσοφο Βίκτορ Αλεξέγιεβιτς Βαζιούλιν (1985). Η διάνοια [Verstand (γερμ.), Understanding (αγγλ.), Рассудок (ρωσ.)] αποτελεί τη βαθμίδα της γνωσιακής διαδικασίας κατά την οποία οι έννοιες προβάλλουν ως έτοιμες, πάγιες και αμετάβλητες. Έτσι, εμφανίζεται η πρώτη άρνηση της αισθητηριακής αμεσότητας μέσω διαμόρφωσης της αφαιρετικής σκέψης. Η τυπική λογική είναι ο τρόπος σκέψης που επικρατεί στο επίπεδο της διάνοιας (Βαζιούλιν, 1985· Πατέλης, 2010· Pavlidis, 2010).

Ο Λόγος [Vernunft (γερμ.), Reason (αγγλ.), Разум (ρωσ.)] είναι η βαθμίδα της γνωσιακής διαδικασίας κατά την οποία οι έννοιες προβάλλουν ως αναπτυσσόμενες¹⁰. Σ' αυτή τη βαθμίδα κυριαρχεί η ανάβαση της νόησης από το αφηρημένο στο εννοιολογικά συγκεκριμένο. Επέρχεται άρνηση της άρνησης, δηλαδή μια ιδιότυπη επιστροφή στην αισθητηριακή αμεσότητα σε νέο επίπεδο, που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη εννοιολογικά συγκεκριμένης σκέψης (Βαζιούλιν, 1985· Πατέλης, 2010). Η διαλεκτική λογική είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος ανάπτυξης της νόησης στη βαθμίδα του λόγου. Εδώ, επιτυγχάνεται η ανασύσταση του γνωστικού αντικειμένου ως *ενότητας πολλαπλών, αμοιβαία συνδεδεμένων εννοιών*. Η διαλεκτική λογική εμφανίστηκε ως μέθοδος έρευνας ενός ιστορικά αναπτυσσόμενου οργανικού όλου. Η σημασία της διαλεκτικής λογικής διαφαίνεται όταν είναι αναγκαία η μελέτη δυναμικών, αναπτυσσόμενων, μετασχηματιζόμενων συστημάτων. Η *διαλεκτική λογική εδράζεται στη συστηματική πραγμάτευση μιας ολόκληρης επιστήμης επί τη βάση των ενδότερων συναφειών της* (Βαζιούλιν, 1968).

Είναι δυνατόν να διακριθούν δύο βασικές μονομέρειες που εμφανίζονται στο πλαίσιο της γνωσιακής διαδικασίας. Ο θετικισμός εκφράζει την *απολυτοποίηση της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο*. Η δεύτερη βασική μονομέρεια εκφράζεται στην *απολυτοποίηση της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο*. Η πρώτη μονομέρεια αποκτά ευρύτατη διάδοση κατά την αναλυτική βαθμίδα ανάπτυξης της γνωσιακής διαδικασίας, όταν σε πρώτο πλάνο τίθεται η συσσώρευση εμπειρικού υλικού, η διαμόρφωση των πρώτων μορφών οργάνωσης και ταξινόμησής του. Η

10. Η λογική της γνωσιακής διαδικασίας παρουσιάστηκε με εξαιρετική σαφήνεια από τον Kant. «Όλη η γνώση μας αρχίζει από τις αισθήσεις, από αυτές χωρεί προς τη νόηση και καταλήγει στον λόγο, πέρα από τον οποίο τίποτε ανώτερο δεν μπορεί να βρεθεί μέσα μας που να επεξεργάζεται το υλικό της εποπτείας και να το υπάγει κάτω από την υπέρτατη ενότητα του νοείν» (Kant, 2006, σελ. 6).

δεύτερη μονομέρεια ενυπάρχει στην τυπική της μορφή στη χεγκελιανή φιλοσοφία (Βαζιούλιν, 1988).

Η σύνδεση ιστορικού και λογικού αποτελεί συστατική στιγμή στη μεθοδολογία έρευνας του οργανικού όλου. Η *διαλεκτική ενότητα ιστορικού και λογικού* αποτελεί ένα από τα κομβικά μεθοδολογικά ζητήματα στη λογική του *Κεφαλαίου* του Karl Marx (1818-1883). Η διαλεκτική ενότητα του ιστορικού και του λογικού αποτελεί κομβικό άξονα της θεωρητικής, εννοιολογικής ανασύστασης μιας αναπτυξιακής διαδικασίας (Βαζιούλιν, 2019). Ο λογικός τρόπος προσέγγισης αναφέρεται στη θεωρητική απεικόνιση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου ως οργανικού όλου μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο προς το νοητικά συγκεκριμένο κατά την ώριμη βαθμίδα ανάπτυξής του. Ο ιστορικός τρόπος προσέγγισης αναφέρεται στη θεωρητική ανασύσταση του εν λόγω αντικειμένου στο ιστορικό γίνεσθαι του¹¹.

Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε στην εξέταση του θετικισμού και του μεταθετικισμού, που διαμορφώθηκαν σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης της γνωσιακής διαδικασίας κατά την οποία κυριαρχεί η εμπειρική επέκταση της επιστημονικής γνώσης και η διάνοια παρουσιάζεται ως μοναδικά δυνατή μορφή νοητικής δραστηριότητας. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι εκπρόσωποι της θετικιστικής και μεταθετικιστικής επιστημολογίας δεν πραγματοποιούν τη θεμελιώδη διαφοροποίηση διάνοιας και λόγου. Άλλωστε ο *εγκλωβισμός της θετικιστικής και μεταθετικιστικής επιστημολογίας στο πλαίσιο της διάνοιας αποτελεί θεμελιώδη μεθοδολογικό περιορισμό της*. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τις βασικές εκφάνσεις της θετικιστικής και μεταθετικιστικής επιστημολογίας, καθώς και να αναδείξουμε τη σύνδεσή τους με την ψυχολογία.

1.4 Θετικισμός και ψυχολογία

Η σύγχρονη επιστήμη (συμπεριλαμβανομένης της ψυχολογίας) έχει τις θεωρητικές καταβολές της στον εμπειρισμό. Ο εμπειρισμός των John Locke, George Berkeley και David Hume άσκησε καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση του μοντέλου επιστημονικής έρευνας που εγκαθιδρύθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και, στη συνέχεια, κυριάρχησε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Σύμφωνα με τον κλασικό εμπειρισμό, οι επιστημονικές θεωρίες εξάγονται από την παρατήρηση και το πείραμα. Έτσι, ο επιστήμονας μπορεί να εξάγει κάποιους νόμους και να διατυπώνει επιστημονικές θεωρίες επί τη βάση παρατηρησιακών αποφάνσεων. Αυτές θεωρούνται αντικειμενικές, έγκυρες και αποδεσμευμένες από τις υποκειμενικές ερμηνείες του παρατηρητή. Οι επιστημονικές θεωρίες που διατυπώνονται στη βάση του παραγωγικού συλλογισμού μπορούν να πραγματοποιήσουν προβλέψεις οι οποίες είναι εμπειρικά επαληθεύσιμες.

11. Αυτή είναι μια από τις ποικίλες διαστάσεις της αμοιβαίας συνάφειας της ιστορικής και λογικής μεθόδου στο πλαίσιο της διαλεκτικής μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Αναλυτικά βλ. Βαζιούλιν (2019), Πατέλης (1994-1995), Πατέλης και Κακαρίνος (2019).